

РОССИХИН В.В. РЕГЛАМЕНТАЦИЯ СИСТЕМЫ МЕСТ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ В КРИМИНАЛЬНОМ УЛОЖЕНИИ И ДРУГИХ НОРМАТИВНЫХ АКТАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ КОНЦА XI - НАЧАЛА XX СТ.

Рассматривается конечный этап тюремной реформы, которая закрепила пенитенциарные основы, сделав русскую самодержавную уголовно-исполнительную систему более гуманной; подняты вопросы организации режима отбывания лишения свободы, развития политико-правовых взглядов в Российской империи под влиянием прогрессивных идей гуманизма.

ROSSIHIN V.V. REGULATION FOR SYSTEM PLACES OF IMPRISONMENT IN CRIMINAL CODE AND OTHER STATUTORY ACTS OF RUSSIAN EMPIRE OF END XI - THE BEGINNINGS OF XX

The final stage of prison reform which has fixed penitentiary bases is considered, having made Russian autocratic criminal-executive system of more humane; questions of the organization of a mode of departure of imprisonment, development of political-legal sights in Russian empire under influence of progressive ideas of humanism are lifted.

С.Г. СЕРБОГА

канд. юрид. наук, доц.

Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого

УДК 342.38(38)“-16/-12”

СУТНІСНІ ОЗНАКИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ НА ПРИКЛАДІ ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ ДЕРЖАВ

У державно-правовому аспекті проаналізовано форму правління давньогрецьких держав. Зроблено висновки, що первинними ознаками республіканської форми правління є: визнання верховенства влади політичної громади; виборність, терміновість, підконтрольність, підзвітність і відповідальність усіх магистратур; колегіальність і публічність державного управління.

У системі гарантій депутатської діяльності чільне місце займають заходи соціально-економічного характеру, адже належне виконання депутатських повноважень в сучасних умовах вимагає значних матеріально-фінансових витрат, які має перебрати на себе держава. До цієї проблеми зверталися у своїх дослідженнях А.З. Георгіа [1, с.178-182], Н.Г. Григорук [2], Д.А. Ковачев [3], О.М. Матвєєва [4, с.136-142], О.І. Радченко [5, с.112-118], В.Є. Чиркін [6, с.351-355], В.М. Шаповал [7, с.68-71] та ін. Проте усі згадані державознавці розглядали соціально-економічні гарантії депутатської діяльності тільки побіжно, сегментарно, що не відповідає значущості даної проблеми для конституційно-правової теорії і практики державного будівництва.

Стародавній світ дав людству чимало взірців потужної державності. Однак республіканська форма правління є суто європейською знахідкою. Сільська громада, що виявила неабияку стійкість на Сході, в умовах сприятливого Середземноморського клімату і бурхливого розвитку виробничих сил, почала швидко розпадатися. На місці дрібних поселень почали зростати античні міста – осередки майбутньої державності.

Проблемам античної державності присвячена величезна кількість наукових робіт. Джерельну базу для сучасних дослідників традиційно становлять праці класиків античної історичної та політико-правової думки Полібія, Цицерона,

Тита Лівія, Діодора Сицилійського, Діонісія Галікарнаського та ін. Серед дослідників даної проблематики – такі видатні вчені, як Д. Вайтхед [1], Г. Вейд-Гері [2], Л. Віблі [3], Ж. Монро [4], Н. Хаммонд [5], К. Хігнетт [6] та ін. Істотний внесок у дослідження давньогрецької історії внесли й вітчизняні науковці, серед яких В.П. Бузескул [7], М.Ю. Владимірський [8], М.С. Корзун [9], Е.Д. Фролов [10] та ін. Переважна більшість згаданих досліджень мають суто історичний або, принаймні, історико-правовий характер і не претендують на юридичну довершеність. Проте наявні в них висновки традиційно беруться за аксіоматичні в роботах з теорії та історії держави і права, а з тих, у свою чергу, “перекочують” у роботи з галузевих юридичних дисциплін. Тому досі залишається актуальною проблема державно-правового аналізу історичних форм правління, особливо тих, що стали взірцем для подальших перетворень державного механізму і фундаментом державного будівництва на багато століть вперед.

З урахуванням означених факторів, метою даної статті є з’ясування сутнісних характеристик республіканської форми правління на прикладі античних держав, з яких, власне, і розпочалася еволюція республіканських установ в усьому світі. Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній вперше давньогрецька історія розглядається у державно-правовому аспекті, з точки зору теорії республіканської форми правління та її еволюціонування в європейсь-

кій політико-правовій практиці.

Розпочинаючи наше дослідження, одразу відзначимо, що історичні дані про суспільний лад народів, що населяли Балканський півострів у догомерівський період (у тому числі й за часів Троянської війни), є вкрай обмеженими і спираються здебільшого на археологічні знахідки, а також тогочасні епоси, міфи та легенди. Цілком зрозуміло, що таке підґрунтя є вкрай хитким і ненадійним для того, щоб побити якісь певні й однозначні висновки.

Недарма в багатьох роботах з історії стародавнього світу цей період називають "темними часами". Відомий знавць античної історії, професор Кембриджського університету Н. Хаммонд змушений був визнати: "Очевидно, що реконструкції доісторичного періоду завжди були і будуть спірними за своїм характером і приблизними в деталях" [5, с.31]. Ще більш песимістичними є висновки щодо можливості більш-менш чіткої характеристики організації публічної влади в ті прадавні часи. Єдине, що можна з певністю стверджувати, – це те, що за часів, описаних Гомером в "Іліаді" та "Одіссей", державність ще не сформувалася, а організація влади, описана у цих творах, являла собою, скоріш за все, взірць „військової демократії” або "протодержави". Як справедливо відзначає російський історик В.В. Кучма, "ця форма, пронизана духом військової організації, включала в себе три елементи – басилевс (верховний воєначальник), рада старійшин (кожен член якої є військовим керманічем), народні збори (кожний учасник яких є воїном)" [11, с.97]. В цілому суспільство і влада перебували у стані синкретизму (нерозчленованості). Саме такий устрій був характерним для прадавніх хеттів, греків, македонян та інших народів, що жили у XV-XI ст.ст. до н.е.

Еволюціонування "військової демократії" в державну організацію тривало декілька століть, а тому встановлення державності в тій чи іншій формі не можна визначити якоюсь точною датою. Проте остаточне оформлення державності в усіх давньогрецьких народів було пов'язане з одним фактом – скасуванням влади царів (басилевсів) чи відмовою від неї. Ця подія знаменувала собою перехід від родово-племінної організації влади, що базувалася на родинних відносинах, до державної, в основу якої було покладено громадянство як належність до політичної спільноти. При цьому створення держави саме по собі не ліквідувало інституту басилевсів. Вони залишилися на рівні родів і племен як їх представники, керманічі та духовні лідери.

Слід мати на увазі, що перші античні держави були незначними за площею та кількістю населення. Так, найбільшим за площею був афінський поліс, який займав 2500 кв. км, тоді як більшість інших полісів мали територію близько 250 кв. км [12, с.148-149]. Число повноправних громадян, тобто осіб, що мали право брати участь у виробленні та прийнятті державно-владних рішень, займати державні посади, не перевищувало кількох сотень. Звісно, це накладало свій відбиток на інституційно-функціональну та політико-територіальну організацію державної влади. Загалом повноправні громадяни складали дуже вузьке коло, свого роду замкнену корпорацію, всі члени якої добре знали один одного, знали родовід, позитивні та негативні якості кожного з претендентів на державні посади. Античне суспільство і в період державної організації зберігало свою клановість і традиціоналізм. Більше того, родово-племінні зв'язки доволі часто виявлялися міцнішими й важливішими від політико-правових. Недарма становлен-

ня державності у переважній більшості античних народів пов'язувалося з реформами, спрямованими на руйнацію традиційних, родово-племінних відносин або, принаймні, на нейтралізацію їх впливу на державну організацію.

Першим взірцем державної організації, досить докладно відображеним в анналах історії, став поліс на о. Крит зі столицею в Кноссі (XI-VIII ст. до н.е.). В епоху колонізації Криту дорійцями кожною їх групою правив спадковий цар, що користувався підтримкою старійшин чи голів кланів, з яких складалася рада старійшин (буле чи герусія). Точна дата ліквідації інституту царів (басилевсів) на Криті невідома, але є всі підстави вважати, що це відбулося разом з переходом до державної організації на принципах громадянства. За відсутності царів громадяни обирали зі складу деяких фратрій (племен) десяткох вождів, які командували військами та виконували інші царські обов'язки. Цих вождів переобирали щорічно, за їх іменами називався рік, і за підсумками року служби вони могли бути відкликані. З колишніх вождів народ обирав Раду тридцяти старійшин – ця посада була спадковою; старійшини видавали укази і були непідзвітні. Народні збори (агора), що проводились у центрі міста, обирали вождів і радників; але, якщо вожді й радники розходилися в думках, збори обирали між двома контрпропозиціями.

Критські традиції державної організації були відтворені у Спарті, але вже через 200-300 років. Родоначальником державних перетворень у Спарті (відомих як Еупотія) вважається Лікурґ, реформами якого захоплювалися Платон, Аристотель, Полібій та багато інших видатних представників політико-правової думки. Попередня родово-племінна структура (філи, фратрії, геноси) продовжувала функціонувати (особливо у сфері відправлення культів), але втратила будь-яке політичне значення. Час цієї реформи майже всі стародавні автори позначають X-IX ст.ст. до н.е. Мета реформи була такою: обмежити права двох царів (за спартанськими заповідями двоцарювання було засноване близнюками Еврисфеном і Проклом), змінити склад ради (герусії) і наділити деякими правами народні збори (агору).

Царська влада у Спарті була спадковою і за своїм значенням, та прерогативами дуже близько підходила до царської влади "героїчного періоду". Проте чільне місце царів у державному механізмі й суспільному житті жодним чином не могло тлумачитись як заперечення політико-правової рівності спартанців. Загалом, слід відзначити, що принцип рівності був одним із засадних принципів державного ладу Спарті, а термін "рівний" використовувався у політико-правовому сенсі як "громадянин", тобто повноправний член владної спільноти.

Обидва царі зберігали верховне командування під час війни та свою провідну роль при відправленні релігійних культів, але щодо поточної політики вони були простими членами ради. У минулому, вірогідно, рада складалася з голів 27 фратрій. Після реформи їх кількість була збільшена до 30, включаючи царів. Радники обиралися за згодою народних зборів, причому бути обраними мали право лише "рівні" віком 60 років і старші, і цю посаду вони обіймали довічно. Рада володіла виключним правом вносити пропозиції на розгляд народних зборів і розпускати їх. У народних зборах брали участь всі "рівні"; вони мали збиратися у встановлений час у встановленому місці. Установчі повноваження зборів були чітко визначені, а рішення за пропозиціями, внесеними радою, – остаточні. Лікурґ також заснував інститут ефорату, який складався з

п'яти ефорів, які щорічно обиралися за згодою народних зборів з числа "рівних". Первісно вони тільки наглядали за роботою соціальної системи: інспектували фізичний стан хлопчиків, відправляли правосуддя у випадках непокори, очолювали урочисті походи під час спортивно-музичних свят. Як підкреслює Н. Хаммонд, "всі спартанці були рівні перед державою незалежно від своєї знатності й багатства, і відповідно до нового державного ладу їхній голос був вирішальним у кардинальних питаннях обрання посадових осіб і ратифікації законопроектів, якою б великою не була влада Герусії" [5, с.118].

Підсумком лікургієвської реформи стало виникнення першого полісу, або "міста-держави" класичного типу, в материковій Греції. Воно було, як точно визначив Аристотель, "співтовариством кількох селищ, які володіли практично повною самодостатністю". Це співтовариство було політичним, а не фізичним. Окремі селища фізично залишалися такими, як і були, і їхні жителі не переселялися ні в яке "місто" в сучасному розумінні. Але вони стали громадянами єдиної держави, в якій назавжди розчинилася політична незалежність селищ. Громадянство було спадковою прерогативою. Держава в цьому сенсі являла собою укрупнену сімейну групу, яка пишалася власною виключністю.

У 757 р. до н.е. державний устрій Спарти був доповнений суттєвою новелою: Рада старійшин і царі отримали право розпускати народні збори у випадку, коли "народ вирішить неправильно". У підсумку, як і на Криті, функція зборів була зведена до схвалення пропозицій, внесених Герусією. Однак якщо в Герусії не могли дійти однієї думки, то обирати між конкуруючими пропозиціями, як і раніше, доводилося зборам, чіє рішення було остаточним. Суттєві зміни відбулися і в статусі ефорів, які набули рис певних гарантів державного ладу: вони, як виборні представники народу, щомісячно приймали від царів клятву додержуватися законів; двоє ефорів супроводжували царя на війні і мали право заарештувати його та засудити після повернення до Спарти; до ефорів перейшли судові повноваження царів, крім справ про всиновлення та спадкування. Ефори могли усувати з посад і судити посадових осіб нижчого рівня, і будь який спартанський громадянин міг бути покараний за їх спільним наказом. Ефори мали право бути присутніми на засіданнях Герусії та головували на народних зборах. Їхня влада була настільки великою, що у пізні часи, коли престиж царів впав до мінімуму, влада ефорів стала майже тиранічною".

Слід відзначити, що вже в Спарті спостерігається формування і зміцнення інституту державної служби, оформлення і значна диференціація державних посад (магістратур). При цьому кожна посадова особа була публічною в тому аспекті, що мала служити не окремій особі чи особам, а всім спартакіатам, громаді в цілому. Навіть царі, вступаючи на посаду, мали скласти присягу на вірність громаді. Крім того, державний лад Спарти дає приклад формування субординаційних і координаційних зв'язків всередині державного апарату, підконтрольності й підзвітності між органами влади різного рівня. Знаний фахівець у галузі античної історії В.В. Латишев зазначав з цього приводу: "Інші чиновники у Спарті, які виконували доручення уряду чи завідували певною галуззю державного управління, обиралися народними зборами або призначалися царями й ефорами. Останні мали над ними верховний нагляд і приймали звіт по завершенню строку їхньої служби" [13, с.103].

Спартанські традиції республіканського правління були сприйняті й розвинуті в Стародавніх Афінах. Афіньська

республіка була встановлена у 1045 р. до н.е., коли після смерті царя Кодра афіняни постановили, що ніхто не може царювати після нього, і царську владу ліквідували. Замість царя вони почали обирати архонта (тобто "начальника"), але влада його була незначна порівняно з царською, оскільки евпатриди (аристократи) зробили її не спадковою, а пожиттєвою і відповідальною посадою [14, с.151]. До 683 р. до н.е. поступово царська влада архонта була вичерпана, але кожний із евпатридів хотів скористатися цією владою. Тому вони вирішили обирати 9 архонтів. Троє з архонтів переділили між собою стародавні права царської влади. Перший архонт – епонім – давав своє ім'я рокові та був головним представником (главою держави), законним покровителем вдів і сиріт, хранителем сімейних прав і фратрій; другий – базилевс – виконував обов'язки верховного жерця і судив злочинців за вбивства і всякі нечесня; третій – полемарх – був військовим начальником і розглядав спори між громадянами та іноземцями, шість інших архонтів називалися тесмотетами (у деяких джерелах використовується термін "фесмофети") і клопоталися справами, що не входили до відання їхніх колег. Кожен з 9 архонтів мав право видавати закони. По завершенню строку перебування на посаді архонти ставали довічними членами ради (ареопагу).

Ареопаг перевіряв новопризначених архонтів, слідкував за їх роботою і приймав у них справи при звільненні посади; він контролював стан державних справ, охороняв державний устрій і закони, призначав покарання без права апеляції і передавав штрафи до державної казни. Таким чином, він являв собою ключовий орган держави.

Загальногромадянські збори (еклезія) володіли елементарними, але важливими повноваженнями. Вони обирали магістратів і, відповідно, кандидатів у члени Ареопагу. Однак кандидатам слід було мати "родовід і багатство", і, таким чином, членам гільдій шлях наверх був закритий двічі. Чіткі межі компетенції еклезії встановити на сьогодні неможливо. "Народні збори, без сумніву, обговорювали деякі державні справи і схвалювали по ним рішення; ступінь їх компетенції, вірогідно, була обмеженою, і внесення питань до порядку денного перебувало виключно в руках Ареопагу" [5, с.172].

Водночас важливим політичним інститутом були пританії або засідання навкрарії, котрі, як сенат або рада, ареопаг або верховне судилище, склалися тільки з евпатридів (благородних афінян). У підсумку евпатриди зайняли всі посади в державі, і громадянам Афин почало загрожувати не тільки громадянське рабство, а й політичне. Цей період "темної епохи" тривав майже п'ять з половиною століть.

На початку VI ст. до н.е. афінське суспільство вступило у смуту гострої кризи. Відповіддю на виклики суспільного життя стала низка важливих реформ, найбільш суттєві з яких пов'язані з іменами Драконта, Солона і Клісфена. Зокрема, Солон здійснив розподіл громадян за трьома майновими розрядами з диференціацією їх за обсягом політичних прав, створив два нових органи влади – Раду чотирьохсот і гелією, а Клісфен остаточно ліквідував племінну організацію влади, змінив Раду чотирьохсот Радою п'ятисот на основі нової територіальної організації, створив колегію десяти стратегів.

Проведені реформи перетворили Афіни у демократичну республіку. За своєю сутністю Афіньська держава була політичною організацією вільних громадян, що забезпечувала захист їх інтересів і підкорення величезної маси

рабів. Усі афінські громадяни користувалися політичними правами і могли брати участь у політичному житті. Ця держава остаточно сформувалася у V ст. до н.е. і проіснувала (з деякими перервами) до 30-х років IV ст. до н.е.

Верховним органом Афін стали народні збори, які збиралися спочатку десять, а згодом – сорок разів на рік. За особливих обставин (неочікуваний напад ворога, стихійне лихо тощо) могли бути скликані надзвичайні збори “жаху й смутку”. У роботі могли брати участь тільки повноправні афінські громадяни, які досягли 20-річного віку, незалежно від їх майнового стану і роду занять. Жінки і метеки (іноземці, що постійно проживали в Афінах) до народних зборів не допускалися. Як правило, рідко брали участь у зборах і селяни, зайняті у своїх господарствах, хоча, починаючи з IV ст. до н.е., за відвідування зборів належала винагорода. Для вирішення навіть найважливіших питань вимагалася присутність усього 6 тисяч осіб, тобто приблизно 1/5 усіх повноправних афінян [15, с.145].

Народні збори мали величезну за обсягом компетенцію: вони приймали закони, видавали постанови з приватних питань (псефізми), обирали посадових осіб і здійснювали перевірку їхньої діяльності, вирішували питання війни та миру, обговорювали продовольче становище країни, затверджували бюджет тощо. Спеціальні зібрання присвячувалися розгляду прохань громадян і вирішенню питань про вигнання окремих громадян за межі країни (остракізм). Особливе значення мали права народних зборів щодо охорони основних законів держави. З цією метою була заснована спеціальна колегія “хранителів законів” (номофілаків), яка отримала свої повноваження безпосередньо від Народних зборів і наглядала за додержанням афінських законів усіма органами держави.

Виступати в народних зборах і вносити проекти нових законів формально міг кожен учасник. Практично ж з промовами виступали головним чином професійні оратори – демагоги, які захищали інтереси окремих груп громадян. Законопроекти попередньо вивішувалися для загального ознайомлення і надходили на обговорення народних зборів після їх розгляду в Раді п’ятисот, котра по кожному законопроекту давала свій висновок. Важливим засобом, що використовувався з метою забезпечення стабільності законодавства, було право будь-якого учасника зборів, прославившись на незаконно запропонованого законопроекту, вимагати зняття його з обговорення чи голосування під загрозою притягнення автора до суду. Прийнятий народними зборами законопроект ставав законом тільки в тому випадку, якщо він не відхилявся потім геліеєю.

Крім того, будь-який член народних зборів міг виступити в еклезії з надзвичайними заявами про державні злочини, у тому числі з письмовими скаргами проти осіб, які внесли на розгляд народних зборів пропозиції, що порушують суспільні закони. Інститут “скарги на протизаконня” оберігав непорушність основних законів від спроб зміни чи обмеження їх на шкоду правам народу шляхом законодавчих актів. На думку багатьох фахівців, право кожного афінського громадянина порушувати скаргу на протизаконня стало дійсною, основною опорою афінської демократичної конституції [16, с.58]. Дія опротестованого закону призупинялася і геліея проводила ретельне розслідування скарги. У випадку визнання скарги справедливою опротестований закон визнавався недійсним, а його ініціатор піддавався серйозному покаранню (штрафу, вигнанню чи смертній карі). Якщо ж скарга не підтверджувалася, то до судової відповідальності притяга-

вся громадянин, який порушив процедуру щодо протизаконня. Таким чином, як відзначає В.В. Кучма, геліея виступала в якості своєрідного органу конституційного контролю, здатного впливати на законодавство з метою зміцнення його демократичного характеру [11, с.118].

До створеної Клісфеном у 509 р. до н.е. Ради п’ятисот (буле) входило по 50 осіб від кожної з десяти філ – територіальних округів афінського полісу. Члени ради (булейти) обиралися жеребкуванням на один рік з громадян, що досягли 30-річного віку. До компетенції Ради належали питання управління фінансами, нагляд за арсеналами, доками, флотом, регулювання торгівлі, контроль за посадовими особами. Останні мали право виступати в Раді і вносити на її розгляд власні пропозиції. Найважливішою функцією Ради було попереднє обговорення питань, що надійшли на розгляд народних зборів, що дозволяло Раді спрямовувати діяльність останніх. Для здійснення поточної діяльності Рада була поділена на 10 комісій (пританій), які склалися з 50 представників однієї філи. Комісії по черзі виконували обов’язки Ради, щоденно обираючи за жеребом нового голову Ради, котрий під час роботи народних зборів був і їх головою. У IV ст. до н.е. цей порядок був змінений: голова почав обиратися перед кожним новим засіданням Ради (зборів). По завершенню строку служби кожний член Ради п’ятисот звітував про свою діяльність і міг бути притягнений до відповідальності. Рада п’ятисот здійснювала також перевірку (декімассію) дев’яти архонтів і кандидатів у члени Ради на наступний рік, вела спостереження за усіма громадськими будівлями, забезпечувала виконання громадських і державних справ. Рада мала право притягати до суду посадових осіб, насамперед, винних у неправильному витрачанні державних коштів. Вироки Ради могли бути оскаржені до геліеї. Строк повноважень членів Ради становив 1 рік, по завершенні якого вони мали звітувати перед народом. Склад Ради оновлювався щорічно, причому повторне обрання дозволялося тільки через декілька років і тільки один раз.

Функції виконавчої влади в Афінах виконували дві колегії: стратегів та архонтів. Колегія десяти стратегів обиралася шляхом відкритого голосування підняттям рук із числа найбагатших і найвпливовіших громадян Афін. Вона здійснювала верховне керівництво й командування всіма збройними силами полісу. За афінськими законами, всі десять стратегів володіли рівними правами і мали однакові обов’язки. В реальності ж встановився неписаний звичай, за яким один зі стратегів займав панівні позиції – і не тільки в колегії, але й в усій державі. Бували випадки, коли одному чи кільком стратегам доручалася вся повнота влади, тобто можливість вирішувати будь-які справи без погодження з народними зборами та Радою п’ятисот (така посада називалася “стратег-автократор”) [11, с.119]. У віданні колегії архонтів перебували справи релігійні, сімейні та справи суспільної моралі.

Під керівництвом колегії архонтів діяла найвища судова установа – геліея, що складалася з 6 тисяч осіб, які щорічно обиралися архонтами з числа повноправних громадян не молодше 30 років по 600 осіб від кожної філи. Окрім геліеї в Афінах діяло ще декілька органів, наділених правом здійснювати судочинство з тих чи інших категорій справ: ареопаг, чотири колегії ефетів, суд діететів, колегія сорока. Проте функції геліеї виходили за межі суто судових справ. Кандидати на посади піддавалися перевірці в геліеї і могли бути відхилені нею, навіть якщо вони перед цим пройшли жеребкування чи отримали

схвалення в народних зборах. Крім того, як зазначалося вище, гелієї належало право скасовувати закони, прийняті народними зборами, в порядку "скарги на протизаконня".

У системі державних органів Стародавніх Афінів V ст. до н.е. зберігався й ареопаг, до якого входили представники афінської аристократії шляхом кооптації на довільний термін. Ареопаг наглядав за станом суспільної моралі і виступав у якості судової інстанції у справах про вбивства, підпали, тілесні uszkodження, порушення релігійних приписів тощо. Однак роль цього "рудименту родово-племінного ладу" невпинно зменшувалася й остаточно була знівельована у V ст. в ході реформ Ефіальта і Перикла.

Сутність реформи Ефіальта полягала в тому, що він організував судовий процес над корумпованими членами ареопагу (ареопагітами), відібрав у ареопагу право накладати вето на постанови народних зборів і передав його народному суду (гелієї) (462 р. до н.е.). Право контролю за посадовими особами і нагляду за додержанням законів перейшло до Ради п'ятисот і народних зборів, але головним чином – до гелієї. Справа в тому, що однією з головних функцій ареопагу напередодні реформи було заслуховування звітів посадових осіб по завершенню строку їхніх повноважень. Прагнучи усунути ґрунт для корупції, Ефіальт ускладнив систему звітів, але одночасно зробив її більш гласною, надавши демосу право безпосереднього контролю за діяльністю посадових осіб. Паралельно були звужені судові повноваження ареопагу: в його віданні залишалися тільки релігійні справи та деякі кримінальні. Ареопаг, таким чином, майже повністю був позбавлений політичної влади. Крім того, з ім'ям Ефіальта антична традиція пов'язує звичай виставляти всі документи (декрети і постанови) на Агорі для загального ознайомлення. На думку В.М. Строгоцького, це символізувало поєднання законів з демократичними інститутами, що зміцнювало правову основу афінської демократії [17, с.51].

У період правління Перикла відбувається більш чіткий розподіл влад: законодавча належала Народним зборам, виконавча – Раді п'ятисот і магістратам, судова – гелієї. Принцип жеребкування поширився на більшість виборних посад, що також свідчить про зміцнення демократичних засад в управлінні.

Загалом можна сказати, що реформи Ефіальта і Перикла завершили процес формування системи афінської рабовласницької демократії, забезпечили механізм її успішного функціонування. Широке кола громадян полісу отримали можливість брати участь у роботі народних зборів; право бути обраним поширювалося на всіх громадян без обмежень, а запровадження плати за виконання публічних функцій створювало реальну можливість для політичної діяльності малозабезпечених громадян. Основними цінностями тогочасного афінського суспільства були *isonomia*, тобто рівність громадян перед законом; *isegoria* – свобода слова для громадян і *koinionia*, тобто політичне співтовариство.

Загалом, організація влади на зразок Криту, Спарти чи Афінів була притаманна й переважній більшості інших грецьких полісів, у тому числі Коринфу, Мегарам, Мілету, Сіракузам, Фівам. За виключенням нетривалих періодів тиранії (Периандра в Коринфі, Полікрата на о. Самос, Фрасимаха в Мілеті, Пісίσтрата в Афінах тощо) давньогрецькі поліси за формою правління були політіями, або, висловлюючись сучасною термінологією, – республіками. Інституційно-функціональна організація влади цих дер-

жав і стала модельною для визначення республіки як самостійної форми правління на всі подальші тисячоліття.

Організація державної влади у Давній Греції свідчить, насамперед, про фактичне визнання громадянської общини (публіки, повноправних громадян) джерелом і первинним носієм влади, верховним арбітром у публічно-правових спорах. З іншого боку, формується інститут державної посади (магістратури), обіймати яку особа могла тільки шляхом виборів. Жодна особа не могла володарювати за власним правом; посада стає власне публічною. Нарешті, слід відзначити, що вже в ті прадавні часи відбулося виокремлення державних інституцій, які стали прообразом тих, що зараз іменуються вищими органами державної влади: вожді (царі, басилевси, архонти) – попередники сучасного інституту глави держави, рада старійшин (герусія, ареопаг, буле) – прототип сучасного верхньої палати парламенту, народні збори (агора, еклезія) – своєрідна нижня палата, колегії стратегів та архонтів – первісна модель уряду. Одночасно формується система органів, покликаних гарантувати додержання існуючого державного ладу (конституції) – ефорат, гелієя. Інша річ, що, з огляду на тогочасні реалії, у перших державах не було чіткого функціонального розподілу повноважень між органами влади та їх посадовими особами, так само як не було відмежування духовної (релігійної) влади від державної (світської). При цьому всі органи державної влади, за загальним правилом, були колегіальними, що мало гарантувати поліс від узурпації влади і водночас забезпечувало безперервність виконання відповідних повноважень. При формуванні державного механізму виходили з тисячолітнього досвіду організації влади в межах роду чи племені, використовували давно відомі патріархальні установи, раціонально пристосовуючи їх до нових соціально-економічних та суспільно-політичних умов.

Виходячи з аналізу форми правління давньогрецьких держав-полісів можна стверджувати, що первинними ознаками республіканської форми правління були: 1) визнання верховенства влади політичної громади (громадянської общини); 2) рівноправність усіх членів політичної громади; 3) інституціоналізація державної влади у формі державних органів і державних посад (магістратур), повноваження яких визнавалися похідними від влади політичної громади; 4) виборність, терміновість (обмеженість строком), підконтрольність, підзвітність і відповідальність усіх магістратур; 5) колегіальність і публічність (гласність) державного управління; 6) диференціація державно-владних повноважень, неприпустимість узурпації влади.

Попри всю розвиненість державного механізму, форма правління давньогрецьких держав-полісів не отримала більш-менш повного й чіткого формально-юридичного закріплення. Принаймні, про таке закріплення сучасній історичній науці не відомо. Відповідно, безумовний пріоритет в юридичному оформленні республіканських інститутів серед античних держав традиційно визнається за Стародавнім Римом. Тому з'ясування державно-правових характеристик республіканської форми правління у Стародавньому Римі є важливим напрямком подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Whithead D. Sparta and the Thirty Tyrants // *Ancient Society*. –Vol.13/14. –1982/83. –P.105-130.
2. Wade-Gery H.T. Eupatridai, Archons and Areopagus //

CIQu. –Vol.XXV, 1931. –№ 1. –Р.1-4.

3. Whibley L. Greek Oligarchies, Their Character and Organisation. –London, 1896. –562 p.

4. Munro J.A.R. The Constitution of Drakontides // CIQu. –Vol. XXXII, 1938, Н.3-4. –Р.152-166.

5. Хаммонд Н. История Древней Греции. –М.: Центрполиграф, 2003. –703 с.

6. Hignett C.A. History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B.C. –Oxford, 1962. –644 p.

7. Бузескул В.П. История афинской демократии. –СПб., 1909. –586 с.

8. Владимирский М.Ю. Афинская олигархия: Монография. –СПб.: Изд-во СПбГУ, 2001. –312 с.

9. Корзун М.С. Социально-политическая борьба в Афинах в 444-425 гг. до н.э. –Мн.: Изд-во БГУ, 1975. –124 с.

10. Фролов Э.Д. Греческие тираны. –Л.: ЛГУ, 1972. –112 с.

11. Кучма В.В. Государство и право древнего мира: Курс лекций. –Волгоград: Офсет, 1998. –240 с.

12. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: Учебник. –М.: НОРМА, 2004. –752 с.

13. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. –СПб., 1897. –336 с.

14. Коток В.О. Загальна теорія держави права: Навч. пос. –К.: Атіка, 2005. –592 с.

15. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. –К.: Істина, 2005. –768 с.

16. Всеобщая история государства и права: Учебник /Под ред. К.И. Батыра. –М.: НОРМА, 1995. –586 с.

17. Строгецкий В.М. Полис и империя в классической Греции. –Н.Новгород: Розэлти, 1991. –224 с.

Надійшла до редколегії 16.05.2006

СЕРЕГИНА С.Г. СУЩОСТНЫЕ ПРИЗНАКИ РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ФОРМЫ ПРАВЛЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ ДРЕВНЕГРЕЧЕСКИХ ГОСУДАРСТВ

В государственно-правовом аспекте проанализирована форма правления древнегреческих государств. Сделан вывод, что первичными признаками республиканской формы правления являются: верховенство власти политической общины; выборность, срочность, подконтрольность, подотчетность и ответственность всех магистратур, коллегиальность и публичность государственно управления.

SEREGINA S.G. INTRINSIC ATTRIBUTES OF THE REPUBLICAN FORM FOR BOARD IN EXAMPLE OF THE ANCIENT GREEK STATES

In state-legal aspect the form of government of the ancient Greek states is analyzed. The conclusion is made, that initial attributes of the republican form of government are: the rule of a political community's authority; electivity, promptness, controlled, accountability and responsibility of all magistracies, collegial and publicity of state managements.

П.В. ЦИМБАЛ

канд. юрид. наук, доц.

Національний університет державної податкової служби України

УДК (477)331.212.2“1941/1945”

ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Робиться правовий аналіз податкової політики України в період 1941-1945 років; розглядаються як існуючі, так і нововведені податки, викликані військовими подіями.

З початком Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років витрати бюджету Радянського Союзу небачено різко зросли, економіка країни була відразу переорієнтована на воєнні потреби. Внаслідок тимчасової втрати ряду найважливіших промислових районів скоротилась або повністю призупинилась господарська діяльність на величезних територіях, що відобразилось на структурі державних доходів. Тому метою статті є висвітлення ролі загальнодержавних та місцевих податків в структурі державних доходів в період Великої Вітчизняної війни, а її новизною - уза-

гальнення наукових джерел стосовно оподаткування в воєнні роки і аналіз податкової політики України того часу.

Зазначимо, що поповнення від податку від обігу зменшилось з 105,9 млрд. руб. в 1940 році до 66,4 млрд. руб. в 1942 році; відрахувань з прибутку - з 21,7 млрд. руб. до 15,3 млрд. руб. в 1942 році [1, с.89; 2, с.253]. Це змушувало уряд вводити нові податки, переглядати і змінювати існуючі. Якщо до війни податки з населення, що поступали в бюджет складали 5 %, то в воєнні роки вони виростили до 13 % [3, с.518]. Ріст податкових прибутків на початку війни